

„ÉN MAGÁT AZ ÁLLAMOT TARTOTTAM MINDIG A FŐSZEREPLŐNEK”

(Beszélgetés Péter László történésszel)

Péter László 1929-ben Rákosligeten született, középiskoláit az óbudai Árpád Gimnáziumban végezte. 1947–1951 között a budapesti egyetem bölcsészeti karán a történelem és levéltár szakot végezte el. Az egyetem után egy ideig a Szolnok megyei Levéltárat vezette, később Pesten tanított. 1956 november végén hagyta el Magyarországot. Angliában telepedett le, 1957 elejétől Oxfordban, a Nuffield Kollégiumban részesült posztgraduális képzésben. E kollégiumban tutorként politikai tudományokat tanított 1961-től. 1965-ben doktori fokozatot szerzett, doktori disszertációjának címe: „The Antecedents of the 19th Century Hungarian State Concept: an Historical Analysis?” 1963-ban feleségével, Margarettel Londonba költözött, ahol azóta az egyetem Szláv és Kelet-Európa Intézetében a Habsburg Monarchia és az európai politikai eszmék történetét tanítja. Szűkebb szakterülete a dualizmus kori magyar politikai intézmények. Tanulmányai a modern magyar és kelet-európai történelem köréből magyarul és angolul jelentek meg.

Kérem, tanár úr, mondja el, milyen szellemi áramlatok, tanáregyéniségek határozták meg pályafutását.

Az Árpád Gimnáziumba jártam, ott erős hatást gyakorolt rám a cserkészeten kívül hittantanárom, Könözi Lajos, akivel érettségi után is rendszeresen találkoztam. Rendkívüli jelenség volt mint tanár és elsősorban mint tanácsadó és vitapartner.

1947-ben még a Pázmány Péter Tudományegyetemre iratkoztam be, de 1951-ben már az Eötvös Lóránd Tudományegyetemet végeztem el. Amikor oda beiratkoztam, az hallatlanul érdekes hely volt, egyszerre lehetett Kornis Gyulát hallgatni – nála kollokváltam legelőször, etikából –, Kardos Lajost, aki alaklélektant tanított, Szalai Sándort, Lukács Györgyöt. Kecskés Pál előadására átjártam a Hittudományi Karra. Eckhardt Ferencet hallgattam, és Domanovszky Sándort, Léderer Emmát, Váczy Pétert – mindezeket túl aki leginkább hatott rám, s aki néha hosszabban is elbeszélgetett velem, az Hajnal István volt. Hajnal hatása azért volt fontos számomra, mert egy olyan társadalomtörténeti szemlélethez adott kiindulópontokat, amely szemben állt a marxizmussal. Hajnal szemléletének semmi köze nem volt az egyoldalú osztályszemlélethez. Ez volt ugyanis az, amit én soha nem tudtam elfogadni a marxizmusban: ami engem már akkor is érdekelt, az a politikai intézmények, mentalitás és különösen a XIX. századi magyar állam története.

1956 őszén nagy szerencsém volt, mert az egyetemi forradalmi diákbizottság azzal bízott meg másokkal együtt, hogy a belügyminisztérium iratanyagát ve-

gyük őrizetbe. A „Grasham palotában” töltött pár nap életre szóló élményt nyújtott. Amikor november végén kiszöktem az országból, azt hittem, hogy csak pár évre tűnök el, s aztán ha a dolgok valahogy rendeződnek, hazamegyek. Már Bécsbe érkezve rájöttem, hogy ez bizony egy kicsit hosszabbra fog sikerülni. A német követségen bíztattak, hogy menjek Németországba tanulni. De nekem rögtön az jutott eszembe, hogy a liberális demokráciát kell megtanulni, az angol parlamentarizmust – ezért rögtön érdeklődtem, hogy hol van a British Council, s aztán óriási szerencsémre pár napon belül ide érkeztem Londonba. Innét január elején Oxfordba küldtek, hogy ott legyek postgraduate diák. Ott is szerencsém volt: egy jó postgraduate kollégiumba kerültem, a Nuffield Kollégiumba, ahol a közgazdaságtant, politikát és modern történelmet művelték. De a modern történelem náluk 1918-cal kezdődött, s ott nem is volt senki, aki XIX. századdal foglalkozott volna. Így őskori csatalónak számított az a postgraduate, akit a régi magyar közigazgatás és állameszme érdekelt, meg a szent korona doktrínája és a XIX. századi magyar parlamenti kormányzat. Annak ellenére, hogy a kollégiumban olyan emberekkel voltam körülvéve, akik az engem érdeklő témákról keveset tudtak, a kollégium óriási élmény volt számomra, mert ott a politika szemináriumokon keresztül megtanultam másképp gondolkodni. A filozófus A. J. Ayer könyveit olvasva felfedeztem például, hogy milyen fontos a nyelv. Weldon és Ernest Barker munkáiból megtanultam, hogy a nyelvhasználatban beálló változások hatalmas szerepet játszanak a fogalmak, intézmények és magatartásformák változásában. A történelmi analízis alatt egészen más műveletet kezdtem érteni mint korábban. Kollégiumi tanácsadóm (supervisor) a politikai filozófiatörténet későbbi professzora, John Plamenatz lett. Tőle tanultam talán a legtöbbet. De másoknak is sokat köszönhetek, barátaimnak, Jászay Tóninak, aki akkor a kollégium „fellow”-ja volt, Bill (ma Lord) McCarthynak és az alkotmánytörténész Peter Browne-nak. És természetesen ott, Oxfordban ismertem meg Carlile Aylmer Macartney-t, aki az egyetemi tanácsadóm lett. Ővele is, haláláig, 1978-ig rendszeresen láttuk egymást. 1995-ben lesz születésének a centenáriuma. Sajnos, munkásságát otthon alig ismerik, és mindmáig nem nyerte el azt az elismerést, amit ő a magyar történettudomány középkori és legújabbkori magas színvonalú művelésével méltán kiérdemelt.

Macartney-től tanultam meg, hogy egy integritását megőrző történész hogyan viselkedik. Ő konzervatív, nem radikális jobboldali, hanem tradicionálisan konzervatív gondolkörben mozgó történész volt az All Souls Kollégiumban. Az All Souls kollégiummal ellentétben Oxford nagy része az 1950-es és 1960-as években kimondottan baloldali volt. Macartney a maga konzervatív nézeteivel csodabogárnak számított. Hogy ezt valaki azzal az eleganciával viselje el, mint Macartney tette, hogy ti. nem hatott a környezetére amit ő mondott, hogy az érdektelenség az ő munkáját egyáltalán nem befolyásolta, mindez nekem nagyon imponált. Még akkor is, sőt talán éppen azért, mert politikailag nagyon sok tekintetben az öreggel nem értettem egyet. Ugyanis szemben az 1956 előtti hazai magatartással, amely eléggé „reakciós” volt, mindenestre barátaim, Benczédi Laci, Vörös Tóni meg Szűcs Jenő javíthatatlan reakciósként könyveltek el, 1956 után, miután megszabadultam a Rákosi-rendszerrel, Angliában évekig a Gaitskell-i baloldali eszmék hatása alá kerültem. Szóval a függetlenségét, az integritását megőrző történész lett az ideálom. Szakmailag Macartney nekem köz-

vetlen segítséget nem sokat nyújtott, és ezzel az igénnyel nem is lépett fel, de jó tanácsokat adott. Egyszer elhümmögött egy kéziratomon és azt mondta: Nem értem igazán, hogy mit is akar mondani, de az az érzésem, hogy ha érteném, nagyon nem értenék vele egyet. Én általában átnéztem az ő kézíratait, s ő a segítséget rendszerint el is ismerte. Őt azért is becsültem, mert kitűnő ítélőképessége volt, és elsőrangú jellemrajzokat adott közéleti emberekről (kivéve ha Hindy Ivánról volt szó).

Életpályájában jelentős szerepet foglal el a tanítás, 1963 óta a londoni egyetem Szláv és Kelet-Európa Intézetének tanára. Az intézet tevékenysége milyen területeket ölel fel?

Ez az intézet a King's College kebelén belül jött létre 1915-ben Tomás G. Masaryk és R. W. Seton-Watson („Scotus Viator”) közreműködésével. A két világháború között ez még egy nagyon kis intézmény volt, kivált a King's College kötelékéből, s 1932-ben School of Slavonic and East-European Studies néven „Senate Institute” lett az egyetemen. Nyelvet és irodalmat kezdtek itt elsősorban tanítani, majd történelmet. Nemcsak a győztes utóállamok kultúrája érdekelte az intézményt, hanem az egész kelet-európai térség. Így kapcsolatot teremtettek a budapesti egyetemmel, Szenczi Miklós kezdte el a magyar nyelv és irodalom tanítását 1937-ben, amit a háború után egy ideig Iványi-Grünwald Béla, 1947-től pedig Georg Cushing folytatott. Látogatták az intézetet már a háború előtt is Magyarországról, például Kosáry Domokos is. Tulajdonképpen a 60-as években lett az intézet az Angliában folyó kelet-európai studiumok központja. A legfontosabb tárggyá az orosz nyelv és irodalom vált, mellette a történelem, az elmúlt években pedig a társadalmi tudományok fejlődtek. Az intézetnek ma már ötven tanára és ötszáz diákja van.

A magyar nyelvet és irodalmat 1972 óta az Intézetben két tanár tanítja: jelenleg Peter Sherwood és Daniel Abondolo. Van ezenkívül egy állandó magyarországi lektorunk is. A magyar tárgyat érthetően kevesen veszik fel, de miután kevés a diák, a két tanár a lektorral együtt a tutor-rendszer előnyeit kihasználva személyesen foglalkozhatnak velük a 3–4 éves (Bachelor of Arts) kurzus keretében.

A magyar történelem rendszeres tanítása 1963-ban indult be, amikor erre az Intézet a történelmi departmentben állást létesített. 1969–70-ben sikerült keresztülvinnem a történelem department tanulmányi reformját. A reform többek között két új fő tárgyat teremtett: a Habsburg-monarchia történetét 1526–1790, valamint 1790–1918 között. Az előbbit évente 8–10 diák, az utóbbit 15–20 diák veszi fel. A tanítás gerincét heti két előadás, heti egy–másfél órás szeminárium és esszéírás képezi. Mindkét tárgyban a tananyag egyik fele az osztrák–cseh, a másik fele a magyar történelmet öleli fel. Az osztrák–cseh történelmet a négy éve kinevezett volt tanítványom, Martyn Rady tanítja. A nagy számú előadásra azért van szükség, mert a diákok nem tudnak magyarul, a rendelkezésre álló, ma már eléggé kiterjedt angol nyelvű irodalom vegyes értékű, és mert német vagy francia munkát kevés diák tud elolvasni. A diákokkal mindegyik tárgyból 6–8 esszét íratunk és a szemináriumokon megvitatjuk. Tipikus esszé címek a magyar történelemből: Osztaály vagy nemzet volt-e a „natio Hungarica” 1790-ben? Mi volt a lényege Széchenyi és Kossuth politikai ellentétének? Feladott-e valamit Magyarország jo-

gaiból Deák Ferenc 1867-ben? Felfedezte-e R. W. Seton-Watson a szlovák kérdést (mint hitte) vagy kitalálta azt (mint ellenfelei állították)? Érdekesebb válaszokat a nehezebb kérdésekre ritkán adnak a diákok. De a nyári szünetben Magyarországra látogató diákok levelezőlapjaiból megítélve valami azért rájuk ragad az ország történelméből. Az elmúlt hetven év magyar történelmét a diákok regionális tárgyak keretében tanulják. Ilyenek például a Habsburg- monarchia utódállamai és a nacionalizmus és kommunizmus Kelet-Európában. Ezeket a tárgyakat kollégáim tanítják. De rám hárul az Intézetben az európai politikai eszmék történetének tanítása. A diákok esszéi Machiavelli, Bodin, Hobbes, Locke, Hume, Montesquieu, Rousseau, Burke, J. S. Mill, Marx, Lenin és mások műveit elemzik. Így a postgraduate kurzusokkal és – az eddig még nem említett – irodalommal, történelemmel, politikával foglalkozó tanárokból és diákokból álló magyar szemináriummal együtt a heti óraszámom tíz óra felett van.

A postgraduate képzés a magyar történelemből az 1970-es években virágzásnak indult, de a 80-as évek nehezebb egyetemi pénzügyi körülményei között sajnos visszaesett. A Master fokozat (MA) elnyeréséhez négy tárgyból kell írásbeli vizsgát tenni. Magasabb fokozatot (M. Phil. és Ph. D.) csak azok nyerhetnek, akik magyarul jól megtanultak. Az elmúlt évek során irányításom alatt többek között a következő tárgyakból készült disszertáció: az 1914 előtti választási rendszerről, Buda város középkori kormányzatáról, egy dunántúli falunak (Pécselynek) 1945 utáni társadalmi viszonyairól, Deák Ferenc politikájáról, Bodpalád társadalmi rétegződéséről. Közvetlenül beadás előtt áll: Kállay Béni és a délszláv kérdés.

Az 1980-as években visszaeső postgraduate munkát a szemináriumok és nemzetközi konferenciák rendezése ellensúlyozza valamennyire. Intézetünk az elmúlt két évtizedben sok konferenciát rendezett, amelyeken a magyar történészek részvétele hagyományosan igen erős. Bár az elmúlt években pénzügyi lehetőségeink leszűkültek, intézetünk könyv- és füzetsorozatában a Macmillan könyvkiadó közreműködésével a konferencia és szeminárium anyagok időnként megjelennek. Például a XVI–XVII. századi rendi fejlődésről tartott konferencia kötete 1992-ben jelent meg. Korábban Robert Pynsent kollégámmal együtt a Habsburg-monarchia kulturális kérdéseivel foglalkozó szemináriumon elhangzott előadásokat szerkesztettük egybe, és Pynsent egy másik Habsburg-monarchia konferenciának a nyelvi és irodalmi témákkal foglalkozó anyagát is kiadta. Kosáry Domokosnak, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének a közreműködésével nagyobb konferenciát rendezünk 1993-ban a kollektív nemzetiségi jogokról. Kár, hogy Hugh Seton-Watson ezt már nem érthette meg. Ő 1952-től 1983-ban történő nyugdíjazásáig az intézet orosz történelem tanára volt, de igazában apjához hasonlóan egy életen át elsősorban a közép- és keleteurópai nemzeti kérdés foglalkoztatta. Brillións entellektüel volt, aki történetesen egyáltalán nem osztotta apjának, „Scotus Viator”-nak az előítéleteit a magyarsággal szemben. 1984-ben halt meg hirtelen. Még ma is hiányzik a vele való rendszeres beszélgetés.

Az intézet jelenleg milyen kutatási programokat támogat, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak a magyar történelemhez?

Elég sok programunk van. Hogy egy kissebbel kezdjem, Péter Sherwood kollégámmal pár éve a magyar törvények fordításába kezdtünk. Ámbár elfoglaltságunk miatt a fordítás úgy készül, mint a Luca széke, már megvan az 1848-as

törvények, a Függetlenségi Nyilatkozat egy részének és a 67-es kiegyezési törvénynek a modern angol szövege. Az MTA budapesti Történettudományi Intézetével az 1960-as évekre visszanyúló szoros kapcsolatot építettünk ki. A British Academy égisze alatt a Londoni Történettudományi Intézet és a budapesti intézet kétvétenként konferenciát rendez, amelyen a mi intézetünk tanárai rendszeresen előadásokkal szerepelnek. Egy nagyobb szabású vállalkozásunk a budapesti Történettudományi Intézet, az Európa Intézet és a British Council ösztöndíj alapjának a támogatásával az angol–magyar történelmi kapcsolatok angliai iratanyagának a feltérképezése és kiadása. 1989-ben intézetünk igazgatója, Michael Branch Glatz Ferencsel, a budapesti intézet igazgatójával szerződést írt alá, amelynek a keretén belül kiválasztunk a British Councilal együtt fiatal kutatókat, akik Londonba jönnek, s a mi irányításunk alatt dolgoznak az iratanyag kiadásán. Az első téma az 1800 előtti, Angliában található magyar vonatkozású levéltári anyagok bibliográfiájának az elkészítése volt – a kötet 1992 októberében jelent meg Londonban. A második kötet, ami szintén elkészült már, az 1918–1920-ra vonatkozó, Public Record Office-ban található magyar vonatkozású Foreign Office iratok gyűjteménye; Kurucz György készítette az első kötetet, a másodikat pedig Lojkó Miklós. A harmadik témára most sikerült ösztöndíjat biztosítani, s ez az 1956-ra vonatkozó Foreign Office anyagot öleli fel. Az intézet programjai közül hadd említsem meg még, hogy egy nálunk tartott előadás kapcsán, amelyben Kosáry Domokos akadémikus az Erdélyre vonatkozó történetírásról beszélt, összeállítottam egy kötetet „A történészek és Erdély története” címen. A kötetet éppen most nyomják Amerikában és 1993 elején jelenik meg.

Milyen lehetősége nyíltott a Londonban töltött évek során a hazai tudományos élettel kapcsolatokat kiéptíteni és azokat ápolni?

A hazai történészek jelentős részét személyesen ismerem, többükhöz évtizedes barátság fűz. 1965-től 1969-ig rendszeresen jártam haza kutatni. 1970 és 1978 között nem kaptam vízumot és pár évig még azután is csak módjával. De a 80-as évek közepétől már ismét rendszeresen járok haza, igaz, többnyire csak rövid időre. Nővérem is otthon él, Piliscsabán. Kapcsolataim sajnos kizárólag a budapesti kutatóintézetekkel és könyvtárakkal rendszeres, és az Eötvös kollégiumot kivéve, amellyel diák-csere egyezményünk van, és ahol egy szemeszterben vendégtanár voltam, a fővárosi és különösen a vidéki egyetemek történeti tanszékeivel úgyszólván egyáltalán nincs még kapcsolatunk; igaz, hogy a tanárok között régi, 1956 előtti ismerősök, barátok azért akadnak.

Az interjú során már említette, hogy fő érdeklődési területe az államparátus, a jogi intézményrendszer változásai. Mi ösztönözte tanár urat erre a sokak számára talán meglehetősen száraznak tűnő szakterületre?

Én ezt úgy látom, hogy engem elsősorban nem a jogtörténet érdekel a szűk értelmében, hanem a politikai intézményeknek a története és az, hogy a különböző intézményekkel összefüggő konvenciók, mentalitás, eszmék hogyan befolyásolják magukat a politikai folyamatokat. Hogy egy példát mondjak: az 1848 előtti reformkor nagy paradoxonja abból állt, hogy eltekintve a magyar nyelvnek a közéletben való érvényesítésétől, reformokra alig került sor. Többek között

azért, mert az országgyűlési eljárás junctimos volt, a törvényeket nem egyenként hozták, hanem az országgyűlés végén valamennyi törvényt együtt egy dekrétumban adta ki az uralkodó, miután abban a diétának mind a két táblája és az udvar megállapodott. Ebben a paktumos eljárásban a három főszereplő: a megyei nemesség, az arisztokrácia és az uralkodó teljes egyetértésre kellett jusson. S amennyiben nem jutott egyetértésre, nem jött létre a paktum és elmaradt a reform. A reformkorban a junctimos eljárás a magyar liberálisok és a bécsi kormányzat konfliktusában pathetizmusra vezetett, amelyben még azok a reformok is elbuktak, amelyek egyébként megvalósulhattak volna (például az adó vagy a jobbágykérésekben). A junctimos eljárást a 48-as törvények sem törölték el, és a Batthyány-kormány április és szeptember között nem is tudott törvényt hozni. De 1867 után, amikor a király egyenként írta alá a törvényeket, a Corpus Juris hirtelen kiterjedésszerűsített. Igaz viszont, hogy a szokásjog a liberális korban is fontos jogforrás maradt. Például a bevett, elismert és megtúrt vallásfelekezeti hierarchiája tipikus szokásjogi produktum. A hazai jogtörténet ezeket a kérdéseket alig érdeklik (nem illenek bele a korszak szokványos „polgári”, „liberális” jellegéről formált összképébe).

A Habsburg monarchia felbomlása és főleg 1945 után a tudomány elfordult a jog és alkotmánytörténeti témáktól. Megcsömörlött mindenki a közjogi kérdéstől talán azért is, mert korábban évtizedekig éppen a közjogi kérdések álltak az érdeklődés homlokterében. Pedig valójában nagyon keveset tudunk arról az intézményes átalakulásról, amely a képviselői kormányrendszer meghonosodásával, és az Ausztria és Magyarország közötti viszonytal függ össze. Nincs tulajdonképpen elfogadható képünk ma sem arról, hogy alapvető politikai fogalmak, mint a törvényhozás, a végrehajtó hatalom, a miniszteri felelősség, az állam, a jogi szuverenitás hogyan alakították át az „ősalkotmányt”, amelynek fogalmi készlete a szokás, a privilégium, az ország és a korona (mint joganyagok), a dietalis tractatus (a dekrétumhoz vezető országgyűlési egyezkedés) és a birodalom voltak. Van egy régi, még az első világháború előtti időkből keletkezett képünk, amely szerint az alkotmány állandó és alig változó tételeknek az összességéből áll (amelyek között az állami függetlenség posztulátuma a legfontosabb), és a történész azt vizsgálja, hogy ezek az általános tételek koronként a politikai életben hogyan érvényesültek. Valójában viszont az 1830-as évektől kezdve időről-időre új eljárások és fogalmak alakították azokat a szokásszerű mechanizmusokat és történéseket, amelyeken keresztül az intézmények működtek, és a politika előremozdult. Ezeket pontosan és részletesen kell megvizsgálni korszakról korszakra, különben a folyamatról nyert képünk megmarad teljesen az 1918 előtti vágányokon.

Aztán van sok más oldala is az átalakulásnak. Például a háború utáni történetírás abból indul ki, hogy ami lezajlott nálunk az 1830-as évektől kezdve, az egy középnemesi vezetésű „polgári átalakulás” volt, amelynek során létrejött a kapitalizmus és a burzsoá társadalmi rendszer. Hát én ezt soha nem tudtam megérteni. Itt a félreértés, szerintem, a „polgár” szó körül van, amely a magyar politikai nyelvben az 1830-as évektől kezdve új értelemben jelenik meg. A polgári, polgárosítás, polgári társaság, polgári társadalom szavaknak az égvilágon semmi köze sincs a burzsoáziához és kapitalizmushoz (ámbar a tulajdonhoz és a piachoz van). A „polgári” itt a Hegel előtti „civil”, az angol és francia „civil” szónak a fordítása. A „bürgerlich” társadalmat azután Hegel és Marx rángatta le arról a

piesesztálról, ahová a felvilágosodás, Diderot és azt megelőzően Hobbes és Locke állították. A „civil” társadalom elsősorban nem egy termelési rend, hanem a nyugat-európai társadalom, amelyben mindenki ugyanazon törvény alatt él. A magyar politikának az 1830-as évektől kezdve ennek a nyugat-európai értelemben vett civil társadalomnak megteremtése volt a fő törekvése. A „civil” ellentéte a „naturális”, azaz a természeti és a „barbár” vagy „feudális”, például Széchenyi szóhasználatában. A magyar „polgári társaság” elsősorban azzal a törekvéssel függ össze, hogy a felaprózott középkorból átörökölt intézményrendszert, amelyben a nemesség a Werbőczy által összegyűjtött „magyar jog” alapján élt, a városok a tárnokjog alapján, az egyházak a kánonjogi szabályok szerint, az országban állomásozó katonaság militáris reguláció alatt, a jobbágyok pedig a helyi szokásjognak a legváltozatosabb, a legkülönbözőbb rendszerében éltek – egy, a parlament által hozott, mindenkire egyaránt kötelező törvényeken alapuló nyugat-európai társadalommal kell felváltani.

A magyar politikai intézményrendszernek és a hozzájuk kapcsolódó politikai eszmék történetének melyek azok az elemei, melyek – véleménye szerint – jelentős mértékben befolyásolták a magyar politikai mentalitást?

Ez egy nagyon érdekes kérdés, amely a magyar alkotmányának az európai fejlődésben elfoglalt helyével függ össze. Európát mindig az intézmények tarka sokfélesége jellemezte. Az egész kontinensre vonatkozóan olyan fogalmak, mint a „feudalizmus”, „abszolút monarchia”, „nacionalizmus”, „polgári állam” nagyjából használhatatlan kategóriák. De az eltérő intézmények Európában nem hoztak létre egységes régiókat. A beneficiális rendszer (ami a nyugat-európai alkotmányfejlődés lényeges előzménye) az Elbától keletre sehol nem fedezhető fel. A jobbágyrendszer és a robotoltató nagybirtok viszont nem található meg az újkori Nyugat-Európában. Ha a rendi intézményeket vizsgáljuk, a XVII. századi magyar, lengyel és cseh rendiség (szemben az oroszal) egymásra hasonlíthatnak, de később útjaik szétválnak. Mindent összevéve, a magyar politikai mentalitást szerintem elsősorban két jellegzetesség alakította: a jog autokratikus elve, ami a német és az attól keletre eső területek közös jellegzetessége, de szemben a német és osztrák fejlődéssel nálunk a jogállam csak részlegesen valósult meg. A másik politikai mentalitást alakító jellegzetesség pedig a rendi típusú parlamenti tradíció volt. Ennek a háttere a korona és az ország „viszonyos kapcsolata”, az, amit Otto Hintze nyomán a német történészek „Doppelpoligkei”-nek neveznek. A magyar történészek természetesen feltárják a rendi korszak történetét, de az elemzés a politikai történet szintjén marad. Nem terjed ki az alkotmány fő kérdéseire. És hátterbe szorul az, hogy 1848 után is, sőt még az 1905-ös válság idején is a király és az ország szembenállásának az alapvető, középkorból átörökölt hagyománya érvényesült. A kétpólusosság 1918-ig a magyar intézmények fejlődésére nagy mértékben rányomta a bélyegét. Szerintem a magyar alkotmány, amely az európai fejlődésnek egyik legérdekesebb hajtása volt, közvetlenül a középkorhoz kapcsolódik és sokkal kevésbé kötődik a XVIII. századi felvilágosodáson alapuló mechanizmusokhoz. Az 1867-es kiegyezést sem tudjuk megérteni, ha azt az „Ausztria” versus „Magyarország” szempontjából nézzük. A deáki gondolatmenet kiindulópontja az, hogy a korona és az ország, amiből a reformkor során válik nemesi vezetésű nemzet, mint két jogalany áll egymással szemben. Ennek a két

pólusnak a kapcsolatából áll elsősorban a politika 1867 után. Az egész parlamenti életre ez jellemző. Lehet, hogy ma unalmasnak találjuk a parlamenti közjogi „szórszálhasogatást”, de hallatlanul érdekes, hogy a XX. század elején egy közép-európai ország politikai életét ilyen nagy mértékben ez a nemzet – király szembenállás határozta meg. Válság idején a magyar alkotmánynak a hatékony intézményei érdekes módon nem azok az intézmények voltak, amelyeket az 1848-as forradalom hozott létre, bár az fontos reformokat létesített. De az 1905-ös válság idején a királyi komisszáriust találjuk az egyik oldalon és a megyei elenállást, a „vis inertiae”-t, valamint a diéta remonstrációit a másik oldalon. Tehát régi, a XVII. századra visszanyúló intézmények azok, amelyeken keresztül a konfliktus 1905-ben lezajlott.

Ez az ósdiak tűnő alkotmány rendkívül hatékony módon volt képes az autokrata uralkodói hatalommal szemben fellépni. Közép- és Kelet-Európában egyetlenegy más parlament, sem a német birodalmi, sem az osztrák Reichsrat, hogy az orosz 1905 utáni dumáról és a balkáni országok képviselőtestületeiről ne is beszéljek, nem volt annyira erős, mint a magyar képviselőház, amely 1902 és 1912 között tíz évig meg tudta akadályozni a két hadseregfejlesztési törvényjavaslat keresztülvitelét, pedig annak szükségességéről egyébként mindenki meg volt győződve. Ennek az ellenállásnak egyik következménye talán az volt, hogy a Monarchia nem készült fel jól a háborúra, de ez más kérdés. A rendiségből a liberális nacionalizmuson keresztül kiépült parlamentáris képviselői rendszer igazi alkotmányos ellensúlyt tudott az autokrata központi hatalommal szemben érvényesíteni, és ezt Közép-Európában egészen egyedülállóan tartom.

A magyar alkotmányfejlődésnek volt egy másik oldala is, amely liberális szempontból sokkal kedvezőtlenebb megítélés alá esik, és ezt osztrák közjogászok, nyugati politikai írók sokszor bírálták, és ez volt az, ami például R. W. Seton-Watson pálfordulásához vezetett 1906-ban. Az egyén és a társadalom viszonyát illetően a polgári és politikai jogok tekintetében, például az egyesülési és gyülekezési jog gyakorlása terén, hogy a rendőrség hogyan bánik a tüntetőkkel, hogy az aratók, az ipari munkások sztrájkolhatnak-e – ebben a tekintetben a magyar alkotmány a múlt századi nyugat-európai alkotmányokhoz képest hiányos maradt és kevés biztosítékot nyújtott. A sajtójog volt talán viszonylag a legjobb állapotban, mert 1848-ban jó sajtótörvényt hoztak, de ezt később, 1867 után kilúgozták miniszteri rendeletekkel. Ennek ellenére nálunk jelentős mértékben volt sajtószabadság. De ha már az egyesülési és gyülekezési jogot, a rendőrséget nézzük, vagy egyéb állampolgári jogokat, a ki- és bevándorlás kérdését vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy nálunk – amit már az 1880-as években a liberális ellenzéki politikusok is állandóan bíráltak – egy „miniszteriális despotizmus” honosodott meg: egy olyan hivatal-állam, amely a miniszter széles diszkrecionális hatalmán alapult. Létrejött egy olyan államapparátus, amelyben a miniszter tulajdonképpen kénye-kedve szerint ad ki rendeletet, fejeli saját rendeleteit, utasít, hogy bizonyos esetekben saját rendeletétől eltérően ítéljenek egy-egy egyedi esetben. Tehát kialakult egyfajta miniszteri „omnipotencia”, ami jelentős mértékben meghatározta a magyar politikai intézmények fejlődését a Monarchia összeomlása után. A jogállam intézményeinek a hiányában az autokratikus jogok érvényesülése miatt autoritáriusabbá vált a magyar politika, mint ahogy régebbi hagyományai szerint kellett volna legyen. A régi alkotmány, mely elsősorban a király és a nemzet

„Doppelpolgikeit”-jén alapult, 1918 után elvesztette jelentőségét, ugyanakkor alig jöttek létre azok a szabadságjogi garanciák, amelyek a nyugat-európai alkotmányokban akkorra már megszilárdultak. Ennek ellenére a magyar államapparátus mindent összevéve egy jogrenden alapuló államapparátus maradt, de hogy úgy mondjam, az európai fejlődésnek a legeslegszején csücsörgött, mert a miniszteriális hatalom állandóan erősödött. Már az I. világháború ezt ebbe az irányba lökte, és a miniszteri hatalmat ideiglenesen kiterjesztő intézkedéseket a két háború között nemhogy nem vonták vissza, hanem még újabbakkal tetézték. A II. világháború után is ez a fejlődés folytatódott, úgyhogy egy olyan helyzet állt elő, amelyben a kommunista hatalomátvétel 1948-ban minden államcsíny nélkül zajlott le. Nyilvánvaló, hogy az országban állomásozó és a kommunista politikai nyomást katonailag biztosító szovjet hadsereg jelenléte döntő volt, de ezen túlmenően az előbb vázolt intézményes előfeltételek voltak azok, amelyek a Rákosi autokrácia hatalomra kerülését hallatlanul megkönnyítették.

Hogy személyes térére vigyem a beszélgetést: A legtöbb történezznél ki lehetne kutatni, hogy mi az, ami valahol mozgatja. Vannak, akiket egy olyan esemény mozgat, amiben ugyan nem vettek részt, de valahogy mégis egész történezzszemléletüket meghatározza. 1848 például ilyen szerepet tölthet be. Sok történezzt ismerek, akiknek a működésére elsősorban az 1848-as átalakulással kapcsolatos történeti anyag – mint élmény – a meghatározó. Aztán ismerek történezzszeket, akiknek az egész lelki világát 1918, a Monarchia összeomlása és a történeti Magyarország trianoni feldarabolása formálta. Vannak, akiknek a döntő élménye az 1944-es fasiszta elhurcolás volt. Olyan történezzszeket is ismerek, akik számára a kiindulópont az 1945-ös felszabadulás élménye. Hát én bevallom, hogy az élmény, ami engem nagyon sok tekintetben befolyásolt, az a rendkívül könnyű, símán lezajlott kommunista hatalomátvétel volt, amit mint egyetemi hallgató éltem át 1947 és 1949 között. Benn volt a szovjet hadsereg, s a többi közép-kelet-európai ország is erre az útra került, mondhatnánk. De mi történt volna, ha például a szovjet tankok lerohannak a Csatornáig? Lehetett volna-e „népi demokráciát” teremteni Belgiumban? – ezek voltak azok a kérdések, amelyek az én érdeklődésemet kialakították, és ezért kezdtem el elsősorban az állammal, joggal, politikai intézményekkel és mentalitással foglalkozni. Ezért nem tudtam soha megemészteni azt az elképzelést, hogy az állam egy terep, egy színpad, amelyen a különböző szereplők, egy-egy társadalmi osztály fellép és dialógust folytat. Én magát az államot tartottam mindig a főszereplőnek, legalábbis Közép- és Kelet-Európában.

Milyen további tudományos terveik vannak?

A XIX. századi magyar alkotmányfejlődésről írok hosszabb tanulmányt: az úgynevezett ősi alkotmánytól egészen 1918-ig, sőt bizonyos szempontból azon túl is. Úgyhogy most tanulmányi szabadságon vagyok, és ezen dolgozom, remélhetően őszre elkészülök vele. A tanulmány először német fordításban Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch szerkesztésében az Osztrák Tudományos Akadémia égisze alatt kiadott *Die Habsburger Monarchie 1848–1918* hetedik kötetében jelenik majd meg. Angolul is ki szeretném adni. Ezenkívül dolgozom a már említett erdélyi román és magyar történezztírára vonatkozó kötet szerkesztésén – ez mindenképpen tető alá kerül a nyár során. Ezen túlmenően itt a londoni German Institute-ban konferenciát rendeznek a nemzeti kérdéssről szeptemberben, és ott az

alkotmány nemzetformáló vonatkozásairól fogok beszélni, Hollandiában, a Mikes Kelemen Kör konferenciáján pedig az európai integrációról Maastricht után. Ha mindez megtörténik, visszamegyek kéziratomhoz, amely a magyar civil társadalomnak a XIX. századi történetével foglalkozik, azután pedig egy másik kézirat-hoz, amelynek nagy része már megvan, és ez R. W. Seton-Watson és a magyar kérdéstről szól. 1995-ben lesz Macartney születésének a centenáriuma. Erre két kollégámmal kötetet tervezünk.

Köszönöm a beszélgetést. További munkájához jó egészséget kívánok.

London, 1992. április 30.

**Az interjút készítette:
Deák Ágnes**